

TÁJÉKOZÓDÁS

Hegedűs Rita

A VALLÁSOSSÁG KÉRDÉSE MAGYARORSZÁGON NEMZETKÖZI ÉS MAGYAR KUTATÁSOK EREDMÉNYEINEK TÜKRÉBEN*

Bevezetés

Az elmúlt néhány évben több olyan nagy nemzetközi, összehasonlító kutatásra került sor, amely az értékekkel és a vallással foglalkozott. Nem véletlen a téma iránti érdeklődés. A modernizációról folyó társadalomtudományi viták egyik középponti kérdése, hogy a társadalom működéséhez szükség van-e központi értékrendszerre, továbbá hogy ennek a funkciónak a hagyományos vallási érték és kultúra mennyire képes megfelelni, illetve ha és ahol elvallástalanodás zajlik, akkor és ott mi kerül a vallás helyére. Kérdés, hogy a társadalom differenciálódási folyamatában hogyan alakul az irányíthatósága, mi lesz a társadalmi konszenzussal. A dolognak aktuális és politikai vonzatai is vannak. Az Európai Közösség egységesülését kikényszeríti a gazdaság. Kérdés azonban, van-e olyan közös európai értékrend, ami az egységesülést megalapozza, illetve ami egymás megértését lehetővé teszi. Számunkra különösen érdekes kérdés továbbá, hogy ezekbe a folyamatokba hogyan illesz-
kednek a rendszerváltás utáni volt szocialista országok, főképpen Magyarország. Dolgozatomban kiemelem a vallásosság legfontosabbnak tűnő vitakérdéseit, és megkísérlem e pontok mentén áttekinteni az idevágó nemzetközi kutatások feltételezéseit és megállapításait, valamint a magyar eredményeket.

A hetvenes években indult útjára a European Values Study (EVS) program, amelynek később több, nem európai ország bevonásával létrejött a World Values Survey (WVS) elnevezésű kiterjesztése. Eddig három hullámban végeztek adatgyűjtést, először 1981-ben 21 országban, majd 1990–91-ben 43 országban. Az 1996–97. évi WVS még befejezetlen. A két előbbi időpontból származó adatok lehetővé te-

* Ez az írás készülő Ph.D.-dolgozatom előtanulmányaként született, ezúton mondok köszönetet konzulensemnek, Tomka Miklósnak pótolhatatlan segítségéért.

szik, hogy az értékek változásáról is képet nyerjünk. Magyarország mindkét felmérésben részt vett.

Az International Social Survey Project (ISSP)¹ célja, hogy a nemzetközi összehasonlító kutatásokat összehangolja és fejlessze. Keretében a tagországok (a részt vevő országok száma a kezdeti 4-ről mára 22-re nőtt) 1985-től évente egy-egy témában azonos kérdőív alapján végeznek felmérést. 1991-ben a vallást vizsgálták.

Két folyamatban lévő nemzetközi kutatásnak szintén van magyar része: 1996-ban kezdődött a tíz volt szocialista országra kiterjedő, kifejezetten a vallással és egyházzal foglalkozó kutatás, a New Departures. Ez a kelet-közép-európai egyházak helyzetét kívánja felmérni, s nagyobb kérdőíves adatfelvételt is tartalmaz a program. Egy másik folyó kutatás a Religion and Moral Pluralism (RAMP) nevet viseli, és ennek szintén része egy – tíz európai országban folytatott – kérdőíves vizsgálat.

A vallásosság és mérése a kutatásokban

A „vallásosság” vizsgálatakor alapvetően a valláshoz, az egyes formáihoz, elemeihez fűződő viszonytal, gondolati tartalmakkal, a vallásra vonatkoztatható cselekvésekkel foglalkozunk. Ehhez természetesen előzetes elképzelésekkel kell rendelkezni a vallás fogalmáról. Mivel azonban a vallásra mint jelenségre a szociológia mindaddig nem adott egyértelmű meghatározást, leginkább az empirikus leírásokra lehet támaszkodni akkor, amikor a vallásosságot meg akarjuk határozni. Többféle szempontból vizsgálható a vallásosság, és nyilván a választott szempont(ok)tól is nagyban függ, mit fogunk vallásosságnak tartani. Glock és Stark – James vallápszociológiájára támaszkodó – osztályozása alapján általában öt dimenziót különböztetnek meg a vallásosság vizsgálatában, ezek: a hit, a vallási ismeretek, a vallási élmény és tapasztalat, a vallásgyakorlat és végül az életmódbeli, erkölcsbeli megvalósítás. A legtöbb vizsgálat azt mutatja, hogy a hit és a gyakorlat dimenziója a meghatározó (Szántó 1990b; Tomka 1996). Az európai valláskutatások többnyire a keresztény hagyományhoz kapcsolódó vallásosság alakulását vizsgálják az öt dimenzió vagy ezek némelyike segítségével. Napjainkban azonban egyrészt olyan új kultuszok és hitek jelentek meg a világnak ezen a táján, melyek nem sorolhatók a megszokott vallási felekezetek körébe, mégis a kutatók többsége szerint vallási jellegűek (ezeket nevezik új vallási mozgalmaknak, *new religious movements*), másrészt a hagyományos keresztény vallásosság mellett a keresztény hiten alapuló, attól azonban eltávolodó vallásossági formák is kialakultak. Ha a dimenzióknak az egyes ember életében történő harmonikus összefüggését nem tekintjük alapállapotnak, ha az egyes dimenziókat nem úgy képzeljük el, hogy mindegyikben van kívánatos viszonyítási pont, illetve ha az egyes dimenziókban nem szorítkozunk csak a kifejezetten keresztény hit- és vallási elemekre, akkor segítségükkel a mai nyugati vallásosság megközelíthető.

E kevésbé merev megközelítés jóvoltából a vallási jelenségek viszonylag széles köre bevonható a vizsgálatba, különféle vallásossági típusok határozhatók meg, és nem csupán a hagyományos kereszténység szigorúbban vett formáinak való megfelelés vagy meg nem felelés fokozatai különböztethetők meg. Ehhez azonban legalább két megjegyzés kívánkozik. Először is, bármilyen szempontot veszünk figyelembe, a vallásosság valaminek az ilyen vagy olyan formában történő elfogadása, gyakorlása, ismerete, s ezzel egy jellegzetes halmaz, amiben különböző csoportok találhatók (ezek a különféle vallásossági típusok). Ezzel szemben áll mindennek elutasítása, amit a „nemvallásosság” vagy némileg pontatlanabban, de talán szebben a „vallás elutasítása” kifejezéssel illethetünk. Ilyen értelemben különféle vallásos típusokról, valamint egy vallástalan típusról beszélhetünk. Másodszor, bár elvileg a nem keresztény alapozású vallásosság is vizsgálható a fenti dimenziók keretében, ezek valódi mérése még kevésbé elterjedt és kevésbé kidolgozott.

Magyarországon Tomka Miklós immár több évtizedes kutatásaiból néhány alapvető szempontot tekintve viszonylag pontos képünk van a társadalom vallásosságának alakulásáról (Tomka 1990a; 1991a; 1995b; 1996). Tudjuk, hogy az ötvenes években az egyházas vallásgyakorlás elég magas szintű volt, ez a hatvanas években csökkenni kezdett, s a folyamat a hetvenes évek második feléig tartott, a magukat vallásosnak tartók, illetve a vallásgyakorlók aránya ekkor érte el a ma ismert legalacsonyabb szintet. Ezután némileg ismét emelkedni kezdett ez az arány, és az emelkedés a kilencvenes évek elejéig tartott, ma nagyjából stagnál. Elmondható, hogy ma a társadalom nagyobbik része (kb. kétharmada) hívőnek tartja magát, de ezen belül kisebbségben vannak az egyházasan hívők, vallásgyakorlók (a társadalom 10–20%-a). (Tomka említett művein túl lásd például Bárdossy 1992; Harcsa 1993.) Tudjuk azt is, hogy tömegét tekintve a kevésbé „modern” rétegekre jellemző a vallásosság (Révay 1996).

Részletesebb, a vallásosságot több változóval mérő nagyobb vizsgálatokat főként az utóbbi időben volt lehetőség végezni (Szántó 1992; Tomka 1996). Ezek összetettebb vallásossági csoportokat voltak képesek kimutatni, s árnyalták a képet a hit és a gyakorlat tartalmára vonatkozóan. Segítségükkel a hagyományos vallásosságtól való elszakadás egyes formái jobban leírhatók voltak. A nemzetközi kutatások eredményei Magyarországot bizonyos tekintetben, a durvább mutatók alapján, az európai mezőny átlagába helyezték el, másfelől viszont kimutatható volt egy kelet-európai típus, ahol a vallásosak és nem vallásosak között élesebb határok, nagyobb különbségek figyelhetők meg, ahol a vallásosak jellegzetesen a kevésbé modern, idős rétegekbe tartoznak stb. – s Magyarország részben ide tartozik. (A nemzetközi eredményekről lásd például Barker et al. 1992; Van den Broek–de Moor 1993; Értékminták... 1992; Halman–de Moor 1993, 1995; Pickel 1995; Tomka 1995b; Zulehner 1993).

Amikor az európai és európai jellegű vallásosságot jellemzik, általában két nagy tendenciáról esik szó. Az egyik a hagyományos keresztény vallásosság „hanyatlása”, illetve változásai, a másik a vallásosság új formáinak kialakulása és

térnyerése. A következő 5 pont közül 4-ben lényegében csak az elsőről fogok beszélni, az utolsó pontban térek ki a második tendenciára.

A kutatások központi kérdései

1. Szekularizációs elmélet – elvallástalanodás és modernizáltság korrelációja

Az Európára jellemző vallásosság változását vizsgálva az utóbbi időben szembetűnő az általában vallásosak és különösen az egyházasan vallásosak és vallásgyakorlók arányának a csökkenése, azaz az intézményes vallástól való elszakadás, amit leegyszerűsítve *elvallástalanodás* kifejezéssel is szoktak illetni. Ez egyféle szekularizációs elmélet elvárásának nagyjából megfelel.

A *szekularizáció* a szociológia klasszikusnak számító, ám egészében mind a mai napig be nem bizonyított elmélete (Casanova 1994; Dobbelaere 1981; Martin 1978; Tomka 1989). Legradikálisabb, legegyszerűsítőbb – baloldali, vulgáris marxista – változata azt állítja, hogy a társadalom modernizációja és a vallás egymást hosszú távon kizárja, vagyis a modernizáció előrehaladtával a vallás szerepe a társadalomban csökken és végül eltűnik. Az elmélet közkeletű megfogalmazása szerint a modernizáció – amelyen nagy vonalakban az iparosodással, gazdasági növekedéssel, urbanizációval, a mobilitás és az iskolázottság növekedésével jellemezhető folyamatot értik – makroszinten együtt jár a vallás társadalmi szerepének, befolyásának csökkenésével, mikroszinten pedig a vallási cselekedetek, a vallásos önmeghatározás fontosságának visszaszorulásával (pl. Ester et al. 1993:9). Ma már többen hozzátézik, hogy mindezek a vallás régebbi formájára, régebbi szerepére vonatkoznak. (Azok a nyomukban született elméletek, amelyek a vallás átalakulásáról, megváltozott szerepéről szólnak, a szó igazi értelmében már nem nevezhetők szekularizációs elméleteknek.) A téma specialistái gyakran nem a modernizációnak a kevésbé körülhatárolható fogalmát, hanem a társadalom differenciálódását hozzák összefüggésbe a vallás hagyományos szerepének gyengülésével. Mindazonáltal maga a szekularizációs feltételezés meglehetősen általános és nehezen ellenőrizhető. Az elmélet főbb állításai azonban három téma köré csoportosíthatók:

- A társadalom komplexebbé válásával, az alrendszerek kialakulásával párhuzamosan a vallás szerepe csökken abban az értelemben, hogy az egész társadalmat meghatározó alapból az egyik alrendszerre válik.

- A társadalom modern intézményrendszerének kiépülésével, a racionalizálódással, a bürokratizálódással párhuzamosan a vallás mint önálló társadalmi intézmény, mint az értelemadás és értékközvetítés intézménye, mint egyház elveszti régi szerepét.

- A modernizációval együtt járó értékrendi változással párhuzamosan a vallás visszaszorul az egyéni életbe, és talán elvallástalanodás kezdődik.

A kutatások alapján bizonyosnak tűnik, hogy

a) – a modern társadalomban a vallás elveszti korábbi általános – azaz az egész társadalom számára érvényes és az egész világra vonatkozó – világtérképező szerepét, hiszen a társadalmi konszenzus egészében megszűnik,

b) – ez a – kereszténységben a vallást szervezetileg reprezentáló és irányító – egyház(ak) bizonyos fokú társadalmi térvesztését vonja maga után,

– sőt ez egyúttal a társadalom differenciálódásából adódóan az egyház(ak) addigi egyéb, azaz profán tárgyú társadalmi szerepeinek csökkenését és részben megszűnését is jelenti,

– a pluralizmus erősödésével általánossá válik a felekezeti sokszínűség (ha ez nem is jelenti feltétlenül egyes egyházak domináns voltának megszűntét),

– megszűnik az egyházaknak a vallást kizárólagosan reprezentáló szerepe is, általánossá válik az intézményektől függetlenedő magánvallásosság,

c) – megszűnik a vallásosnak illik lenni normája, világnézeti, illetve értékrendi sokszínűség alakul ki,

– a vallásosság, vallásgyakorlás hagyományos formái Nyugat-Európában majdnem mindenütt bizonyos visszaesést mutatnak – ugyanakkor más formák megjelennek és terjednek.

Többek között kérdéses azonban, hogy

a) – mi lép az egységes világkép helyébe, mi a helyzet a „láthatatlan” és a „civil” vallással²,

– nincs-e szükség időnként közvetítőre az egyes alrendszerek között,

b) – hogyan illeszthetők a szekularizáció elképzelésének kereteibe az egyházi megújulás, a kisközösségi és a karizmatikus mozgalmak,

– hol a helye ebben a keretben a fundamentalista és a kelet-európai egyházak megerősödésének,

– hogyan értelmezhetők itt a bizonyos szférákban az egyházi szerepvállalással szemben meglehetősen széles körű társadalmi igények,

c) – egyértelműen csökkenésről van-e szó a vallásosságban, netán csak ingadozásról-e vagy éppen formaváltásról,

– ha a csökkenés megállapítható is, nem vonható-e meg a határa,

– hogyan magyarázható, hogy egyes kifejezetten modernizáltak számító társadalmakban egyáltalán nem csökken a vallásosság, és hogy hozzávetőleg azonos fejlettségű és berendezkedésű európai országokban nagyon eltérő vallásossági min-ták találhatók,

– mi a helyzet a nem egyházas vallásossággal, ami igencsak virul.

2. *A magyar vallásosság alakulásának oka – modernizáció, vallásüldözés vagy anómia?*

A magyar vallási helyzettel foglalkozók közt vita zajlik arról, mik az okai az itteni vallásosság adott alakulásának. Némelyek (pl. Szántó 1994) szerint, mivel a kifejezett vallásüldözés rövid ideig tartott, hatása is korlátozott maradt, és így sokkal inkább a szocialista *modernizáció* volt meghatározó. Így a magyar társadalomban megfigyelt alacsony fokú vallásosság modernizációs jelenséggént fogható fel, s nem is kirívó a nyugati társadalmakban megfigyelt arányokhoz képest.

Ezzel ellentétes felfogás az, amelyet „*vallásüldözés-tézisnek*” nevezhetnénk, és amely szerint részben a kezdeti nyílt üldözés, részben az utána évtizedekig tapasztalható rejtettebb diszkrimináció volt az, ami a mostani vallási helyzetet döntően meghatározta. Eszerint a Magyarországon megfigyelt vallásosság alapvetően eltér a nyugatitól: egyrészt annál alacsonyabb fokú, főleg a most legfiatalabb nemzedékekben, másrészt a vallásosak a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció tekintetében sokkal hátrányosabb helyzetűek, a magyar (egyházi) vallásos népesség többsége a társadalom peremén helyezkedik el.

Az előbbi két elmélet bizonyos fokú ötvözésével jutunk el a harmadik lehetőséghez: a tiszta nyugati szekularizációs tézis, illetve a vallásüldözés-tézis ellenében a kevert, szocialista szekularizáció feltételezéséig (Tomka 1990a; 1991b). Ez a Hankiss (Hankiss et al. 1985) által megfogalmazott „felemás” modernizáció mintájára a vallásosság alakulásában is sajátos „keleti” típust feltételez. Eszerint Magyarországon a diktatórikus, majd autoritáriánus rendszer szétzúzta a közösségeket, megpróbálta megtörni az egyéni kezdeményezést, a hatalomnak való teljes ideológiai alávetettségre tartott igényt, és ez a hirtelen jött, erőltetett iparosítással, városiasodással, valamint a hatvanas-hetvenes években lehetővé vált megnövekedett fogyasztással, illetve felhalmozással olyan atomizált és individualizált társadalmat eredményezett, amelyben megrendültek a hagyományos értékek, s egyfajta *anomikus* állapot jött létre. Ennek egyik megnyilvánulása a vallásosság extrém fokú visszaszorulása is. Talán csak megfogalmazás kérdése, hogy ráadásul vagy ennek részeként a rendszer egészében valóban megfigyelhető volt a vallásüldözés, illetve vallás elleni diszkrimináció is. A lényeg ebben a megközelítésben az, hogy a mostani vallási helyzet nem a társadalom természetes fejlődésének következménye, hanem annak torzulásából ered. Ez a tézis részben ellene mond az elsőnek, de úgy is tekinthető, mint a másodiknak árnyaltabb megfogalmazása.

Az első, szekularizációs elképzelés azért vitatható, mert az összehasonlító vizsgálatok adatai szerint ha a vallásosság tartalmára is rákérdezünk, Kelet-Európa vallástalanodása más mintát mutat, mint Nyugat-Európáé. Kelet-Európában többek közt mind a generációs, mind a világnézeti típusok között nagyobb a szakadék (Tomka 1995b, 1996).

A második, vallásüldözés-tézisnek ellentmondani látszik az a tény, hogy a rendszerváltás óta nem különösebben nő az egyháziasan vallásosak aránya, holott már semmi nem tartja vissza az embereket vallásuk gyakorlásától. Bár elfogadható az az ellenvetés itt, hogy egyrészt idő kell a regenerációhoz, másrészt vannak helyrehozhatatlan károk, harmadrészt a korábbi üldözéssel szemben jelenleg egyéb befolyásoló tényezők érvényesülhetnek, így már nincs lehetőség az „eredeti” állapotához való visszatérésre.

Ez utóbbi összetett állítás a harmadik, anómiás tézis esetében is érvényes, hiába szűntek meg az anómia korábbi okai, ma már kevésbé valószínű, hogy az anómia előtti állapot visszaállítható. Az első elmélettel szemben felhozott érv mindenesetre ezt a tézist erősíti.

Végeredményben az egyértelműnek látszik, hogy a szocialista rendszer befolyásolta a vallásosság alakulását, bár nem egészen tiszta a kép. A jelenlegi tendenciák azonban pusztán ezek alapján nem értékelhetők.

Ahhoz, hogy a szocialista rendszer hatásait pontosabban meg lehessen határozni, két feladatot kell megoldani. Egyrészt tisztázni kell, ténylegesen mi a helyzet a vallásosság, valamint a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció összefüggése tekintetében, másrészt további összehasonlító elemzés segítségével érdemes megerősíteni az eddig ismert eredményeket arra vonatkozóan, hogy létezik-e kelet-európai vagy posztoszocialista vallásossági minta, illetve valószínűleg minták. (Minták olyan értelemben, hogy a premodern társadalomszerveződést nem minden kelet-európai országban váltotta fel teljesen a modern szerveződés, a régió egyes országainak különböző fokú a modernizáltsága.)

3. A generációs váltás kérdése

Egy társadalom „elvallástalanodása” azt jelenti, hogy – a hagyományos értelemben – egyre „vallástalanabbak” az emberek. Tehát összességüket tekintve a mai társadalom tagjai kevésbé vallásosak, mint a tegnapi társadalom tagjai voltak összességükben. Ez felveti a kérdést, vajon ez a folyamat azt is jelenti-e, hogy a fiatalabb generációk „vallástalanabbak”, mint az idősebb generációk, vagy pedig az elvallástalanodás minden korosztályt érint, tehát az idők folyamán maguk az egyes személyek fordultak el a vallástól.

Az adatok a bizonyos fokú, szinte mindenütt megfigyelhető elvallástalanodáson túl egyértelműen mutatják, hogy a legfiatalabb nemzedékek tagjai a legkevésbé hívők a mai nyugat-európai társadalmakban, szemben a legidősebbekkel, akik a leg-hívőbbek. Erre a tényre különféle magyarázatok születtek.

Az első szerint (lásd Jagodzinski–Dobbelaere 1995: 105–106) *lépcsőzetes*, nemzedékről nemzedékre történő elvallástalanodás tanúi vagyunk korunkban, vagyis az egyes szülői nemzedékek egyre kevésbé képesek átadni gyermekeiknek saját meggyőződésüket. Ez lényegében a kultúraátadás társadalmi intézményeinek a krízise.

E szerint az álláspont szerint az emberek többsége megőrzi az élete elején elsajátított, vallással kapcsolatos magatartást, értékeket, de gyermekeinek már ugyanezt nem adja át. Azt, hogy a vallási nevelés miért nem tud érvényre jutni, e szerint az álláspont szerint külön kérdésként szükséges vizsgálni. Kézenfekvő magyarázat a vallási nevelés intézményrendszerének átalakulása. Hiszen Európa legnagyobb részén nagyjából a második világháborút követően az egész társadalmi intézményrendszer alapvetően átalakult mind szervezetében, mind funkciójában. Ebben az átalakulásban a vallási hagyomány átadása is bizonytalanra vált. (Kérdés, hogy egy idő után kiépül-e új intézményes megoldás, ami – bár alacsonyabb szinten – újra biztosítja a vallásosság átadását.)

A második, R. Inglehart (Abramson–Inglehart 1995; Basanez–Inglehart–Moreno 1996) nevéhez kötődő magyarázat is egyféle szocializációs elmélet, de eszerint nem a vallási nevelés, illetőleg „nem nevelés” kérdése a lényeges, hanem annak a kornak az anyagi biztonsága, amelyben az ember felnőtt. Inglehart *élesen kettéválasztja* a második világháború előtt és az az után felnőtt nemzedékeket, és kétféle értékrend meglétét mutatja ki a két nagy életkori csoportban: a materialistát és a posztmaterialistát. Szerinte azok, akik életük első, meghatározó szakaszában anyagi nélkülözésben és fenyegetettségben kényszerültek élni, egész életükben az anyagi és létbiztonság elérését fogják előtérbe helyezni – és ez jellemző a háború előtt felnőtt nemzedékek tagjaira –, szemben a jólétben és biztonságban felnőttekkel, akik már kevésbé az elsődleges létszükségletekkel, mint inkább az élet minőségével, a személyiség kibontakozásával törődnek. Így a posztmaterialisták, akik nem hiányolják annyira a biztonságot és a rendet, viszont a személyes választásnak nagy szerepet tulajdonítanak, és ezért az intézményekkel szemben is elutasítóbbak, az intézményes vallásosságtól idegenkednek. Az elmélet a háború utáni nemzedékek körében is tapasztalható értékrendi ingadozásokat a gazdasági élet kisebb-nagyobb válságaival magyarázza, tehát eszerint minden egyes gazdaságilag bizonytalanabb periódus után kis idővel megjelenik az akkor felnőtt, materialistább nemzedék.

A harmadik elemzés (Jagodzinski–Dobbelaere 1995) ötvözi az előző két magyarázat szocializációra vonatkozó részét és az egyéni elvallástalanodást feltételező elképzelést. Eszerint egyrészt valóban megmutatkozik az egyes nemzedékek értékrendjében, vallásosságában felnövekvésük időszakának a hatása, és szemléltetést a vallásosságot csökkentő hatások vannak többségben, másrészt bizonyos időpontokban minden egyes nemzedéknek is hirtelen, *járványszerűen* csökkent a vallásossága, és az már ez után a csökkenés után rendszerint nem is éri el eredeti szintjét. Eszerint tehát az elvallástalanodás tendenciaszerűen zajló folyamat a modern nyugati társadalmakban, bár konkrét, megfogható hatásokhoz köthető mind nemzedéki, mind egyéni szinten.

Egyes elemzők (Scarborough 1995) rámutatnak arra, hogy az értékrendi átrendeződés *új egyensúly* kialakulása felé tart, így az új értékorientáció térnyerése nem azt jelenti, hogy az adott társadalomban az lesz az egyeduralkodó, hanem csak azt, hogy csökken a más értékorientációjúak aránya. Ez a csökkenés azonban csak addig

tart, amíg be nem áll egy új egyensúlyi helyzet. A vallásra vonatkoztatva az várható, hogy csak azokban a társadalmakban folytatódik majd a fiatal nemzedékek vallástalanodása, ahol még viszonylag magas szintű a vallásosság.

Végül nem hagyható említés nélkül az a megállapítás sem, hogy az egyes társadalmak felekezeti összetételén és hagyományán is nagyon sok múlik, nincs teljesen egységes, az egész Nyugatra általánosan jellemző minta.

Magyarországon – mint másutt már szó volt róla – különösen nagy generációs különbségek állnak fenn. A legfiatalabb és a legidősebb nemzedék tagjai élesen elválnak egymástól a vallásosság tekintetében, és a különbségek a Nyugat-Európában megfigyelteknél sokkal nagyobbak. Így fokozottan érdemes megvizsgálni a fenti feltételezéseket.

4. Regenerációs tézis

Ha az előző részekben említett tendenciák egy részének első hallásra ellene mondanivaló is látszik, tényekkel bizonyítható, hogy a vallás a szocializmus évtizedei alatt – az üldözés idején – Kelet-Európában megerősödött, a társadalmi regeneráció kérdésében bizonyos értelemben a társadalom egyéb szférái előtt járt, a társadalom rekonstrukciójának egyik hatékony szervezője volt, de legalábbis fontos bázisa a megújulásnak (Tomka 1990a, 1991b). Évtizedekkel a politikai ellenzékiesség megerősödése előtt földalatti vallási csoportok működtek, és már a nyolcvanas évek elejére jelentős megújulási és ifjúsági mozgalom bontakozott ki egyes egyházakban (Kamarás 1990; 1992). A rendszerváltás idején az egyházak társadalmi megbecsültsége igen nagy volt (Tomka 1991a; 1995b).

Ami a vallásosságot, bármilyen formáját illeti, Közép- és Közép-Kelet-Európában mindenütt a nyolcvanas évek elejétől egyértelmű növekedés indult meg, és bizonyos jelei mutatkoztak annak, hogy az egyházas vallásosság a „modernebb” rétegekben terjed erősebben, a társadalom jobban képzett, fiatalabb, inkább a városokban lakó részében.

Az itt vázolt regenerációval kapcsolatban két szempontból merül fel kérdés: egyrészt azt illetően, hogy a változás mit jelent(ett) a kifejezetten egyházas vallásosságot és mit a vallásosságot általában tekintve, másrészt azt illetően, hogy mi volt a már bekövetkezett fellendülés oka, és mi hat a mai tendenciákra is. Így két összetett kérdés fogalmazható meg:

a) Az egyházon belüli megújulás kérdése: mi volt ennek az oka, megfigyelhető-e a tendencia folytatódásának jelei a mai egyházas vallásosságban, és a válasz akár igen, akár nem, magyarázatra szorul.

b) A vallásosságnak mint olyannak a növekedése a nyolcvanas években: mi volt ennek az oka, ez a vallásosság megerősödését jelentette-e, vagy csak a meglévő vallásosság nyilvánosságra kerülését, vajon az a vallásosság, az a vallási stílus, ami akkor megnyilvánult, az akkori ellenzékiesség függvénye volt-e, vagy a továbbiakban

is életképes forma kialakulása; illetve magyarázza-e valamelyik ok a mai helyzetet, s adhatunk-e és milyen előrejelzést a közeljövőre nézve valamelyik alapján?

A mai magyar helyzet, az egyházasan vallásosoknak a társadalmon belüli alacsony aránya, illetve a hívőknek a viszonylag fiatalabb korcsoportokon belüli különösen alacsony aránya tehát egy általános regenerációs elképzelés szerint átmeneti, s az várható, hogy a vallástalanabb középnemzedékek kifutása után újból növekszik majd a vallásosság a társadalom egészén belül. Ennek az elképzelésnek módosított változata lehet az, ami azt feltételezi, hogy egy idő után a vallásnak a társadalomban elfoglalt helyzete olyannyira stabilizálódik, hogy a társadalom összes rétegében megemelkedik a vallás iránti érdeklődés, illetve maga a vallásosság.

Arra nézve, hogy a nyolcvanas években miért indult meg növekedés, illetve hogy várható-e és miért ennek fennmaradása, különféle elméletek is magyarázatot adhatnak, részben az imént említettekkel összekapcsolódva:

1. Amikor a kommunizmus/szocializmus diktatúrája, autoritarizmusa alatt megindult a második társadalom kiépülése, részben az addig meglévő formákra támaszkodott, ezek közül a legfontosabb a vallási háló volt. Így kérdéses, mennyire volt önálló vallási növekedés, amit tapasztaltunk, és mennyire inkább pótlék.

2. D. Martin (1978), J. Casanova (1994, 1995) szerint az egyháznak, illetve vallásnak mindig jót tesz, ha nem azonosítható egymással egyház/vallás és állam/politika. Ahol a kettő összefonódik, előbb-utóbb majdnem mindig tekintély- és hitvesztés következik be. A kelet-európai országokban a szocializmus idején egyház és állam olyan módon kapcsolódott össze, hogy a politikai vezetés be akarta kebelezni, irányítása alá akarta helyezni az egyházakat is, és amilyen mértékben sikerült ezt megtennie, olyan mértékben csökkent az egyházak iránti bizalom, illetve az egyházas vallásossággal való azonosulás a társadalomban. E szerint a magyarázat szerint az ötvenes években tapasztalt magas vallásgyakorlási arány az akkor kifejezetten ellenzéki szerepet játszó egyházaknak is szólhatott, az egyházak megtörésekor csökkent ez az arány, és amikor a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején megerősödött a belső vallási újjáéledés, növekedni kezdett a vallásosság.

3. Versenyelmélet: ahol nem monopolizált a piac, ott a kínálat nagyobb, színesebb és rugalmasabb is, és ezért nagyobb a fogyasztás is, hiszen ki-ki megtalálhatja a kedvére valót, nem kell tartózkodnia a fogyasztástól. Ennek mintájára létezik vallási piac is, mindig ott találunk magasabb fokú vallásosságot, ahol szabad vallási piac, többféle vallás létezik egymás mellett, és nincs kedvezményezett. Ennek megfelelően Kelet-Európában, ahol jelenleg szabaddá vált a vallási piac – illetve például Magyarországon már a nyolcvanas években lazult az ideológiai nyomás, az ideológiai „monopólium” –, megnövekedett vagy felszínre került a vallás iránti érdeklődés. A stabilan nagyobb fokú vallásosság kialakulását az elmélet egy kicsit távolabbi jövőbe helyezi, mondván, hogy el kell telnie némi időnek, amíg megtörténik az átállás. Tehát az „átfutási idő” miatt egyelőre normális, ha csökkenés mutatkozik (Stark–Iannaccone 1994).

5.A vallási formaváltás elmélete

Ez az elmélet egyféle válasz az 1. pontban említett szekularizációs elképzelésekre is: a premodern társadalom megszűnte után érthető módon megszűnik a vallás premodern szerveződése is. A premodern társadalom egycentrumú és hierarchikus elrendezésű, és ez kultúrára és világnézetre is érvényes. Léteznek ugyan itt is intenzitásbeli különbségek, de egy rendszerről van szó. Ezzel szemben a modern társadalom plurális, ahol, ami a vallásosságot illeti, nem egyszerűen ezerféle vallás él egymás mellett, amelyek közül az egyes ember választhat, hanem három fő világnézeti típus különül el egymástól:

- egyházas vallásosság – ez kb. a premodern kor vallásosságának folytatása, tartalmában sokat változva,

- vallással való szembefordulás, elszigetelődés – ez a premodern társadalom nem vallásos végpontjának mai megjelenési formája,

- maga módján vallásosság – ez a többség, szinkretista, személyesen döntő, de csak átmeneti döntéseket hozók táborá, ez a típus a vallásosságát nem tudja/nem akarja intézményesíteni.

Ez az új világnézeti állapot versenyhelyzetet jelent az egyes vallási típusok között. Minden egyes konkrét kérdésben újra kell fogalmazni, mi az, hogy vallásosság/nemvallásosság, a vallás mennyiben és miként releváns profán dolgokban. Ez az átalakulás szinte lehetetlenné teszi huzamosabb ideig fennálló számarányok megjelölését.

Ami a két fő „vallásos típus” – az első és a harmadik – közti harcot illeti, a kérdés itt sem egyszerű. Hiszen az egyházas vallásosság sem egynemű, azon belül is változások folynak. Azt is lehet mondani, hogy a maga módján vallásosság és az egyházas vallásosság új formája (elkötelezettséget, személyes részvételt igénylő vallásosság) az individualizálódásnak, a személyiség szerepe felértékelésének két eltérő megnyilvánulása. Így nehéz lenne megjósolni, milyen irányban következhetnek be köztük aránymódosulások.

Kérdés, milyen vallásosságtípusok figyelhetők meg a mai Magyarországon és Kelet-Európában, mi a helye ennek a régióknak az európai mezőnyben. Kérdés az is, hogyan alakul az egyházasan vallásosok csoportján belül a formaváltás, vannak-e ennek kimutatható jelei a térségben.

Jegyzetek

¹ Mind ennek, mind az előbb említett EVS/WVS programnak az adatai megtalálhatók a Társi adattárban.

² A két fogalom rokona egymásnak, de nem azonos. Láthatatlan valláson nagy vonalakban egy társadalomnak az intézményes vallástól elszakadt, de vallási alapokon nyugvó közös kultúráját, értékrendjét értik, míg civil vagy polgári valláson a közéletben megjelenő, általánosan megfogalmazott vallási hagyományt, arra való hivatkozást, annak szimbólumainak használatát. Mindkét fogalom alkalmazói feltételezik tehát, hogy a társadalomnak szüksége van valamiféle vallásra, s ez jelen is van a társadalomban.

Irodalom

Abramson, Paul R.–Ronald Inglehart 1995. *Value Change in Global Perspective*. Ann Arbor: The University of Michigan Press

Bárdossy György 1992. Vallásosság. In: Tóth István György (szerk.) *Jelentés a Magyar Háztartás Panel első hullámának eredményeiről*. Budapest: Társi, 1992. 97–100.

Barker, David–Loek Halman–Astrid Vloet 1992. *The European Values Study 1981–1990*. London: Gordon Cook Foundation

Basanez, Miguel–Ronald Inglehart–Alejandro Moreno 1996. *Human Values and Beliefs: a Cross-Cultural Sourcebook*

Casanova, José 1994. *Public Religions in the Modern World*. Chicago, London: The University of Chicago Press

– 1995. Vallás és közösség Kelet- és Nyugat-Európában. 2000, 4, 6–11.

Dobbelaere, Karel 1981. Secularization: a Multi-dimensional Concept. *Current Sociology*, (29) 2, 1–215.

Ester, Peter–Loek Halman–Ruud de Moor 1993. *Value Shift in Western Societies*. In: Ester et al. (eds.) 1993, 1–20.

Ester, Peter–Loek Halman–Ruud de Moor (eds.) *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg University Press

Értékminták Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban és Kanadában (A Leuveni Katolikus Egyetemen működő Európai Értékrendszereket Tanulmányozó Kutatócsoport munkatársai) 1992. *Vigília*, 3, 162–180.

Halman, Loek–Ruud de Moor 1993. Religion, Churches and Moral Values. In: Ester et al. (eds.) 1993, 37–65.

Hankiss Elemér–Manchin Róbert–Szakolczai Árpád–Füstös László 1985. *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendje*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete

Harcza István 1993. Adatok a vallási életről. *Statistikai Szemle*, 941–944.

- Jagodzinski, Wolfgang– Karel Dobbelaere 1995. Secularization and Church Religiosity. In: Jan W. Van Deth–Elinor Scarbrough (eds.) *The impact of values*. New York: Oxford University Press, 76–119.
- Kamarás István 1990. Milyen alap a bázisközösség? *Szociológia*, 3–4. 203–222.
- 1992. *Búvópatakok*. Budapest: Márton Áron Kiadó
- Martin, David 1978. *A General Theory of Secularization*. New York etc.: Harper and Row
- Pickel, Gert 1995. *Empirical Trend in Religious Beliefs and Behavior, Continuities and Discontinuities in Eastern and Western Europe*. Paper presented in the ISSR conference, 26–30 June, 1995 in Quebec.
- Révay Edit 1996. A megújuló egyház építőkövei. *Vigília*, (61) 5, 343–347.
- Scarbrough, Elinor 1995. Materialist-postmaterialist value orientations. In: Jan W. Van Deth–Elinor Scarbrough (eds.) *The Impact of Values*. New York: Oxford University Press
- Stark, Rodney–Laurence R. Iannaccone 1994. A Supply-side Reinterpretation of the „Secularization” of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, (3) September, 230–252.
- Szántó János 1990a. Vallásosság és társadalmi rétegződés. In: Lovik Sándor–Horváth Pál (szerk.) *Hívők, egyházak ma Magyarországon*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 158–183.
- 1990b. A vallásosság dimenziói egy szekularizált társadalomban. *Szociológia*, 3–4, 185–202.
- 1992. Vallásosság, vallásos hiedelmek Magyarországon. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 1992*. Budapest: Társi, 259–288.
- 1994. Vallásosság és fogyasztói szocializmus. *Népszabadság*, szeptember 19.
- Tomka Miklós 1989. A szekularizációs hipotézis. *Szociológia*, 2, 109–125.
- 1990a. Vallás és vallásosság. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 1990*. Budapest: Társi, 534–555.
- 1990b. A vallás mint változó rendszer. *Szociológia*, 3–4. 155–184.
- 1991a. *Magyar katolicizmus*. Budapest: OLI–KATTA
- 1991b. Secularization or anomy? *Social Compass*, (38) 93–102.
- 1995a. *Csak katolikusoknak*. Budapest: Corvinus
- 1995b. Európa változó (?) értékrendje. *Mérleg*, 3, 333–343.
- 1996. Vallás és vallásosság. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. Budapest: Társi – Századvég, 592–616.

Van den Broek, Andries–Ruud de Moor 1993. Eastern Europe after 1989. In: Ester etl al. (eds.) 1993, 197–229.

Zulehner, Paul M. 1995. Az egyházak és a vallás Európában. *Mérleg*, 3. 323–332.

Zulehner, Paul M.–Denz, Hermann 1993. *Wie Europa lebt und glaubt*. Düsseldorf: Patmos Verlag